

KÖZÉPKORI KÖNYVKULTURÁNK NEHÁNY FONTOS EMLÉKÉRŐL.

(Négy hasonmással.)

I.

Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost kódexei.

MÁTYÁS király és VITÉZ János nagy könyvgyűjteményét nem számítva, KÁLMÁNCSEHI Domonkos székesfehérvári prépost (majd nagyváradi s utóbb erdélyi püspök) kéziratairól esett a legtöbb szó úgy a hazai, mint a külföldi irodalomban. Ha alább a bő irodalomhoz még néhány szót fűzök, azért történik, mert némely adat helyesbítésre, másik pedig kiegészítésre szorul.

Mindenekelőtt a kódexek számát kell megállapítanunk. RÓMER¹ és BUNYITAY² négyet említenek, egyet a lambachi bencés kolostorban, egyet a bécsi Liechtenstein-gyűjteményben, egyet a zágrábi székesegyház kincstárában, egyet a zágrábi főegyház könyvtárában. CSONTOSI³ Zágrábban hármát említ, a lambachi és bécsi kötetekkel együtt tehát összesen ötöt. Ugyanebben a véleményben van FRAKNÓI is, ki az ötöt még a londoni Beatty-gyűjteménynek legutóbb (1918) vásárolt darabjával toldja meg.⁴ Azonban mind a négy tudós adata téves, mert amint alább ki fogom fejteni, a három kérdéses zágrábi darab közül csak az egyik, az is csak fele-részben viseli a főpap címerét.

Időrendben legelső helyen áll a bécsi LIECHTENSTEIN-féle

¹ RÓMER F.: Kalmanczai Domokos székesfehérvári prépost kódexe. M. Könyvszemle. 1876. 169. lap.

² BUNYITAY V.: A váradi püspökség története. Nagyvárad. 1883. 334. lap.

³ CSONTOSI I.: Könyvtárbúvárlatok Ausztriában. M. Könyvszemle. 1890. 34. lap.

⁴ FRAKNÓI V.-GOTTLIEB Th.: Manuscrit enluminé d'un prélat hongrois à la Bibliothèque Beatty à Londres. É. és h. n. 10—11. lap.

Kálmáncsehi Domonkos Missaléja és Breviariuma. Wien. Liechtensteingyűjtemény.

entis multiplicat i regitur
oficia inoua fructe tue p
gene sathacois gram qm
cedisti. ut corpe i mente i
nouat. i uitate fieri fer
uertes tibi dno scint mer
am. p ad pressio; se uen
spis alme v loqbant iua oz

Ops septim deus qui
sacmcti qnqgunt
dier uoluit multo pncei
pnt p intellom. sa. n. ut
gnat ita dispno diuifioe
linguar ad una ofellom
tu nois celesti muner xg
get. p dem salue festa in
redendo v. uen cas v. es

Deus qui oz fina h
sacmcto festiuitat
hodiene uniuia tua calia
i oi gnt i nacee sathacas i
tredere ho. n. i tota mudi la
titudine sps tu dona diffid

Huius p
pitis do
mi replé
orbé tra
ri all. et
hoc qd
mnet oia sacra hē uce al. n. al

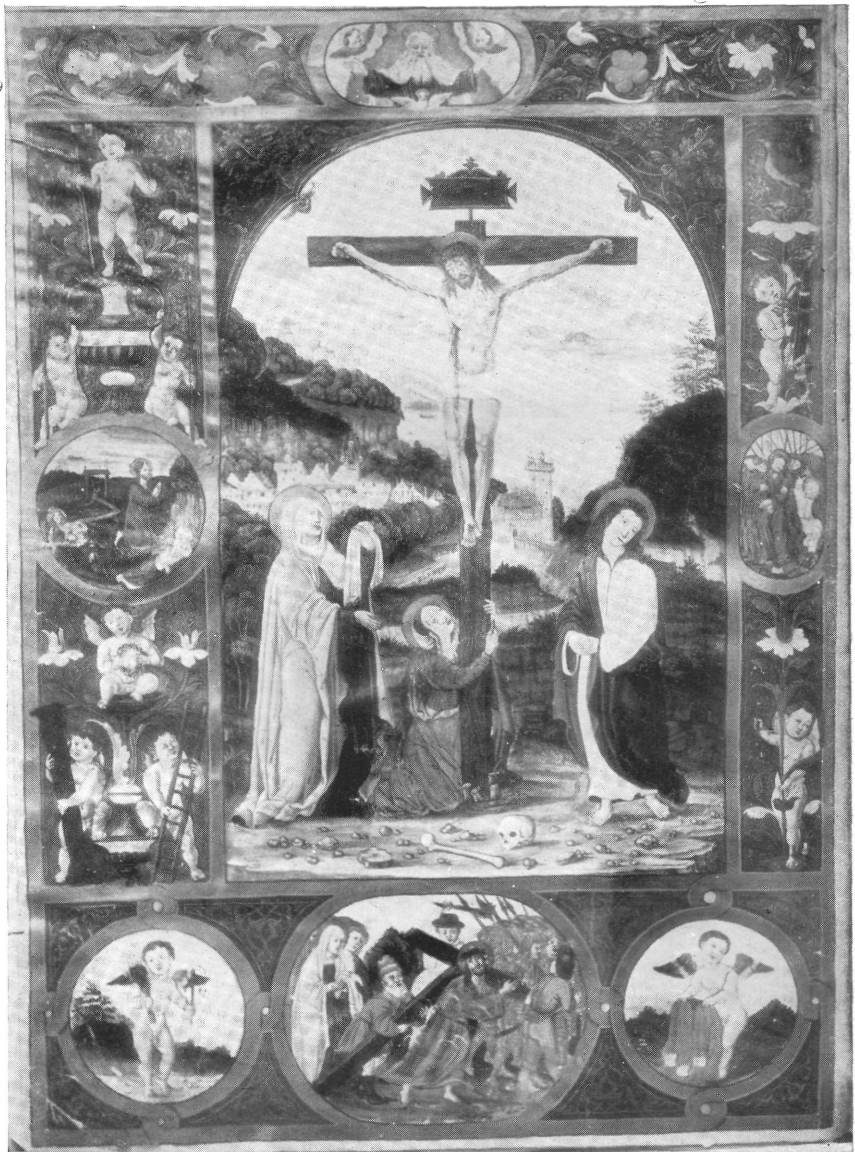
ps Confina hoc os qd opar es
inobi. a iplo sed tuo qd e i nli. b

Deus qui hodierna oi
die corda fidelium sa
spis illustrauit docuit. da
nb in eode spū uita lxx. et
de c'ly cōsolatōe gaudet.
p. i. iiii. c. le. artū apz. ii.

In dieb ill. Dum xplent
dies pentecostes. erat
omn discipuli pnt in eode lo
co. Et suis e repte de celo
sonus tanqm aduentus
sps uehementis. i repleuit to
ta domū ubi erant sedetes
Et appuerūt ill dispartit lin
gue tanqm ignis. scortq; sa
pā singlos eoz. Et repleti
st os spū sctō. i ceperūt loqui
uarius liguis. pnt spū sctō
dabat eloqui ill. Erāt aut
i uim hē. mtes uidei uia
religiosi ex ornatōe q sub
celo ē. fctā at hie accē. cō
uenit mltitudo i mente
fusa ē. qm audiebat unius
qsq; ligua sua illos loqn
tes. Stupebat at os. i mu
tabat dicētes. Nōne ecce
omn isti q loqit. gaudet st

György apát és Bakócz Tamás Missaléjának egyik lapja, 1498 előtt.
Zágráb. Székesegyház. Kincstár. 354. szám.

György apát és Bakócz Tamás Missaljának egyik lapja. 1498 után. Zágráb.
Székesegyház. Kincstár. 354. szám.

gyűjtemény darabja, egy *Breviarium* és *Missale*,¹ melyet a 200. v. lapon olvasható bejegyzés szerint a székesfehérvári prépost 1481-ben másoltatott. A kézirat, mely rendkívül gazdagon van illuminálva, számtalan díszes iniciáléval és lapszéldiszitással, a magyar miniaturfestészet egyik legfontosabb emléke. Az első keltezett kézirat, mely kétségtelenné teszi a budai könyvfestő-műhely létezését és épen arra a kérdésre vonatkozólag ad felvilágosítást, milyen is volt hát a budai műhely berendezkedése? Mik voltak a segédeszközök? Mennyiben hasonlított e műhely egyéb nemzetek miniatur-festő műhelyeihez? A kézirat díszjele a legkevésbé sem mondható egységesnek s ép ez adja meg műhelyszerű jellegét. Látszik, hogy több kéz dolgozott benne különféle modorban. Ráismerünk a kézirat lapjain a gótikus levélornamentikának arra a típusára, mely ilyen formában Olaszországban sohasem fordul elő, ellenben jellemző megnyilatkozása volt a nálunk otthonos könyvdiszitési stílusnak, mely Közép-Európa németnyelvű vidékeiről származott el mihozzánk. Erre a régibb északi rétegre került rá az újabb olasz réteg. A milanóias gazdag folyondárok s a felsőolasz módra, oszlopokból és más építészeti részletekből összeállított nagy iniciálék és a bennük foglalt ugyanilyen stílusú kompozíciók mellett találunk tisztán florenci, sőt francia stílusú lapokat is. A festés világosan mutatja, hogy a kódex illuminatorai, kiknek nagyrészt magyaroknak kellett lenniök, inkább a Budán, MÁTYÁS király és más magyar urak könyvtárában akkor már nagy számmal levő kéziratokon képezték magukat, semmint rendszeres tanulással. S ily módon e *Breviarium* és *Missale* némileg arról is felvilágosít, milyen kéziratok voltak akkor már Budán. Ezek a kéziratok ekkor még egyszerűbb természetűek lévén — a florenci nagy mesterek munkái a nyolcvanas évek végén érkeznek csak Budára — a műhely munkásai a nagyobb kompozíciókhoz, a bibliai jelenetek-

¹ Először ismertette: RÓMER F. *Archaeológiai közlemények*. 1870. VIII. köt. 142—149. lap. Négy lapját közli: FRANKÓI-GOTTLIEB, Id. m. VI—IX. tábla. Azelőtt a Klagenfurt melletti vieringhi cisztercita kolostorban volt s a kolostor szekularizációja után került a LIECHTENSTEIN-gyűjteménybe. L. CSONTOSI, Id. m. 36. lap.

hez mintát belőlük nem vehettek. Annyi tudással pedig nem rendelkeztek, hogy maguk tudták volna a megfelelő jeleneteket elkészíteni. Így ahhoz a segédeszközkhöz fordultak, mely a német és a vele érintkező kultúrák területein mindenütt gyakorlatban volt — a XV. századi német metszetekhez. E metszetekből, melyek nagyrésze egyenesen aranyművesek, miniatorok és mindenfajájú iparművészek szükségleteinek kielégítésére állítottatott elő, úgy látszik a budai műhely is nagy készlettel bírt. Nevezetesen a SCHONGAUER előtti idő legnagyobb német rézmetszőjének, a felsőrajnai E. S. MESTERnek munkái örvendettek nagy kedveltségnek. Számtalan iniciálé kis jelenetében ismerünk reá az E. S. MESTER szép lapjainak kicsinyített másolataira. Messzire vezetne ez átvételek egyenként való felsorolása; elegendő, ha példaképen szemügyre vesszük a mellékelt I. táblán közölt nagy lapot, mely a kánon előtt áll. (F. 217. v.) A lap diszítésének kétstíliú volta első pillanatra felötlik. A lap szélén köröskörül arany rudakon felkésző, könnyed virágfolyondárt látunk, melybe játszó gyermekek vannak közbefoglalva. E dekorációt, e madarakkal játszó gyermekeket jól ismerjük e kor fiórenci, egyszerűbb, de tetszetős, úgyszólván gyári termékeiből. A négyszögű és kerek kompozíciók azonban német stílusukkal kirínak a fiórenci keretből. Ezek, amint megtudtam állapítani, az E. S. MESTER munkái után vannak belemásolva. A középső nagy kép, Krisztus keresztrefeszítése, pontosan megegyezik a mester metszetével,¹ csak a hátrább álló csoportokat egyszerűsítették még és tájképet rajzoltak a háttérbe. A felső lapszélkeretbe illesztett Krisztus az Olajfákhegyén, a baloldali Krisztus levétele a kereszt-ről és a jobboldali Sírbatétel, mindahárom az E. S. MESTERnek egy és ugyanazon lapjáról van másolva.² A rézmetszeten a passzió, a négy egyházatya és két szent vannak összesen 18 kis medaillonban ábrázolva s az egész nyilvánvalóan mintalapnak készült idegen műhelyek számára.

¹ M. LEHRS: Geschichte und kritischer Katalog des deutschen, niederländischen und französischen Kupferstichs im XV. Jahrhundert. II. Wien, 1910. Iajstrom 30. szám. A metszet képe közölve 72. tábla. 181. ábra. Úgyszintén M. GEISBERG: Die Kupferstiche des Meisters E. S. Berlin. 1924. 24. tábla.

² LEHRS: Id. m. 201. szám. Képe közölve. GEISBERG: Id. m. 144. tábla.

Ezek a kölcsönzések nemcsak azért fontosak, mert fényt derítenek a budai műhely dolgozási módszerére, hanem azért is, mert élesen rácáfolnak azon föltevésre, mintha e kézirat olasz eredetű lehetne. Korai német metszetek ily sűrű és minden fenntartás nélküli másolása teljes lehetetlenség volna Olaszországban, ahol csak SCHONGAUER és főleg DÜRER metszetei tettek nagy hatást. Mivel pedig az ornamentális részek olasz volta miatt német sem lehet a kézirat, következképpen okvetlenül a legkézenfekvőbb és egyetlen lehetséges megoldást kell elfogadnunk, hogy t. i. magyar.

Érdekessé teszik a kéziratot még erős kapcsolatai a MÁTYÁS király számára Budán készült kéziratokkal. Így főleg az ARISTEAS-kódexszel,¹ melynek címlapja nagyon hasonló a Liechtenstein-kódex 255. lapjához és MÁTYÁS királynak 1488—90 között keletkezett Rómában levő *Missalé*jával.² KÁLMÁNCSEHI könyvének 112. v. lapjának egész keretét pl. sűrűn egymás mellé helyezett, négyes csoportokban egymásba fonódó, gyümölcszel megtöltött bőségszaruk képezik, szokatlan és igen szép, szines dísz adva a lapnak. Ugyanezzel a bőségszarús kerettel találkozunk a római CORVIN-*Missale* 108. r. lapján. Ugyanilyen szoros viszony van, hogy csak még egy példát említsek a LIECHTENSTEIN-féle kézirat 57. r. lapján látható francia módra készült keret és a római *Missale* 118. r. lapjái között. Mindkettőn finom, két színben tartott fodros levéldísz között apró, naturalisztikus bogáncsokból, szekfűkből és nefelej-csekből tevődik össze a dísz. A közös műhely, melyben keletkeztek, nyilvánvaló, de a MÁTYÁS-féle *Missale* modorán látszik, hogy néhány évvel későbbi.

A LIECHTENSTEIN-kódexszel teljesen egyidőben keletkezhetett a *zágrábi székesegyház kincstárának* KÁLMÁNCSEHI *Missale*ja (N° 355), mely csak felerészt viseli KÁLMÁNCSEHI címerét, második fele szentlászlói THÚZ Osvát zágrábi püspök címerével van ellátva.³ Nemcsak a két kézirat általános jellege mutatja, hogy egyhúzában kellett készülniök, hanem a lapszélkeretek egyes diszítő elemeinek

¹ München. Cod. lat. 627.

² Roma. Vatican. Urb. lat. 110.

³ THÚZ Osvát címerének megállapítása VARJÚ Elemértől származik.

sűrűn előforduló egyezés is. E megegyezések oly sűrűek, hogy egészen fölösleges volna őket egyenként elősorolni. Említésre méltó azonban még az a közeli vonatkozás, melyben a zágrábi kézirat ismét egy *Corvin*-kódexhez áll: címlapjának egyes részletei, pl. a fáklyavivő fiúk és a próféta félalakja pontosan megegyeznek Georgius TRAPEZUNTIUS *Rhetoricájának* címlapjával.¹

KÁLMÁNCSEHI harmadik és kétségtelenül legpompásabb könyve, s az, mely a kutatók figyelmét legelőször keltette fel, a *lambachi* bencés kolostor birtokában levő *Breviarium*.² A kézirat rendkívül pazar pompáján kívül, még egyéb okoknál fogva is megérdemli a figyelmet, mely 56 év óta fordul feléje. Egy művészegyéniség lép belőle elénk, az egyetlen magyarországi illuminator e korból, kinek nevét is, munkáját is ismerjük. A művész magát a 2. r. lapon «FRA»-nak mutatja be, de már a 215. r. lapon teljes nevét kiírja: «*Opus Francisci de Castello Italico de Mediolano*». A 428. r. lapon pedig ezt olvassuk: «*Francisce de Castello Italico*». A művész, noha a budai műhelyhez való tartozást nem lehet tőle megtagadni, a többiektől lényegesen elkülönülő, erős egyéniség, kinek teljesen egyöntetű modorban készült munkája a felsőolaszországi miniaturiskola hatását mutatja. Egyaránt bájosak és ötletesen változatosak figurális kompozíciói, mint a keretek dekoratív elemei. A kézirat nincs datálva, de 308. v. lapján szent Domonkos-ünnepénél a Madonna előtt térdelő főpap alakját látjuk «*Dominici Prepositi Albensi*» felirással.³ Tehát ez is KÁLMÁNCSEHI székesfehérvári prépostságának idején, 1475—1495-ben keletkezett. CSONTOSI minden közelebbi indokolás nélkül a könyv keletkezését 1487-re teszi.⁴

¹ Budapest. Nemzeti Múzeum. Könyvtár. Cod. lat. 281.

² A kéziratot FEHÉR Ipoly 1867-ben fedezte fel, címerét PAUER János fejtette meg, az irodalomban először bemutatta: RÓMER F. Domonkos fehérvári prépost breviariuma. Magyar Sion. 1869. 50—51. és 124—128. lap és RÓMER: Címertani kérdés. Arch. Értesítő. I. 1869. 105—107. lap. — Első részletes ismertetését adja: Dr. J. NEUWIRTH. Italienische Bilderhandschriften in österreichischen Klosterbibliotheken. Repertorium für Kunstwissenschaft. IX. 1886. 401—407. lap.

³ Ezt a lapot és a 215. r. lapot lásd: FRAKNÓI-GOTTLIEB. Id. m. X—XI tábla.

⁴ Pallas Lexikon. X. a KORVINA. XXIII. lap.

FRANCISCUS mester kilétének megállapítását — kit NEUWIRTH, a kézirat első külföldi ismertetője és utána CARTA, MALAGUZZI VALERI és d'ANCONA természetesen milanóinak tart,¹ — M. H. BERNATH kísérelte meg,² amennyiben föltette, hogy azonos Francesco da CORCOREZZOVAL, ki 1465-ben gazdag dísszel látott el egy kiváltságlevelet, melyet Bianca Maria SFORZA és Galeazzo VISCONTI állíttattak ki a milanói székesegyház számára. Nézetem szerint BERNATH nem jár jó nyomon. Semmiképen sem fogadható el ama föltevés, hogy FRANCISCUS Olaszországban dolgozott volna, hisz ennek világosan ellene szól erős kapcsolata a többi budai kézirattal. Valószínűleg Magyarországon is dolgozó idegennek tartja NAGY Iván,³ úgyszintén HEVESY is,⁴ ki fölteszi, hogy a milanói művész valamely budai helyi miniaturműhelyben működött.

Úgy gondolom, hogy FRANCISCUS magyarországi eredete mellett, az elmondottakon kívül még egyéb érveket is lehet felhozni. 1489. július 22-én kelt az a nemesi levél, melyben MÁTYÁS király három zenggi családnak, közöttük a DE CASTELLIONO ET DE MEDIOLANO-család három fiának, BARTÁNAK, MÁTYÁSNAK és BERNÁTNAK magyar, ezenkívül zenggi és zágrábi városi nemességet és címert adományoz.⁵ Az említettek között nincs ugyan FRANCISCUS, sőt a II. ULÁSZLÓTÓL 1494. január 20-án kiadott újabb nemesi levél⁶ sem említi, de a két család azonossága mindenképen valószínű. E feltevésem helyességét még az a körülmény is igazolni látszik,

¹ NEUWIRTH. Id. m. 407. lap. — Fr. CARTA. Codici corali e libri a stampa miniati della Bibl. Nazionale di Milano. Roma. 1891. 40. lap. — Fr. MALAGUZZI VALERI. La Corte di Lodovico il MORO. III. Milano, 1917. 227. lap. — P. d'ANCONA. La miniature italienne du Xe au XVIe siècle. Paris és Bruxelles. 1925. 57. l. széljegyzet.

² A THIEME—BECKER-féle Művészeti Lexikon VI. kötetében. A kérdéses kiváltságlevelet nem láthattam, mert a milanói dóm levéltárának e darabja a milanói világkiállítás alkalmából tűzvész áldozata lett.

³ NAGY I.: Magyarországi képzőművészek. Századok. 1874. 34. lap.

⁴ A. DE HEVESY: La Bibliothèque du Roi Matthias Corvin. Paris. 1923. 36. lap.

⁵ Budapest. M. Nemzeti Múzeum. A Történelmi Társulat letéte. L. ÁLDÁSY A.: Magyar címeres levelek. II. köt. 1. füzet 58. szám. Budapest. 1923.

⁶ Wien. Österreichisches Adelsarchiv.

hogy MÁTYÁS király épen a kérdéses időben, azaz 1485-ben nevezte ki a prépostot az Adria-parti városok és erődítmények parancsnokává s így valószínű, hogy a horvátországi művésznek ép ebben az időben való feltűnése és az említett kinevezés között határozott összefüggést szabad keresnünk.

Sajátságosan összevágunk ezek az adatok azzal, amit OLÁH Miklós említ,¹ hogy t. i. MÁTYÁS király uralkodásának utolsó idejében a budai műhely feje a festésben is járatos dalmát származású tudós Felix RAGUSANUS volt. Önkénytelenül is azt kérdezzük, nem kell-e e két név mögött Magyarország délibb vidékeiről származó illuminátoroknak a budai műhelyben való erősebb részvételét föltételeznünk?

KÁLMÁNCSEHI Domonkos gyűjteményének negyedik darabja 1918-ban került a leipzig-i HIERSEMANN-cégtől Mr. Chester BEATY londoni gyűjtő birtokába.² Az *imádságos könyv* kevésbé szép, mint a többi három kézirat, de kárpótol a bejegyzés, mely 166. r. lapján olvasható: «*Hec frater Stephanus de Chahol, ordinis minorum domino Dominico preposito Albensi 1492*». Ebből értesülünk tehát egy eddig ismeretlen magyar másolóról s így alig képzelhető, hogy festése más is lehetne, mint magyarországi. De döntő bizonyítékul szolgál az a körülmény, hogy 124. v. lapjára MÁTYÁS király *Philostratus*-kódexének címlapjáról másolták rá a tengeri csatát.³ 1492-ben pedig ez csakis Budán történhetett, mert a kézirat Budán volt. Ez átvételből egyben azt is látjuk, hogy a dolgozási metódus a budai műhelyben a lefolyt 10 év alatt nem igen változott. De most már figyelemmel kísérve a könyvtár gyarapodását, a később beérkezett pompás olasz kéziratokat vették mintául.

A kézirat egyik érdekessége, hogy 36. r. lapján egy MÁTYÁS-féle embléma jelenik meg a díszítés között: a kút.⁴ Ezeket az emblémákat tehát használhatták mások is? És vajjon MÁTYÁS éle-

¹ Bél-féle kiadás. Ad paratus. I. 9. lap.

² FRAKNÓI—GÖTTLIEB: Id. m. I—IV, tábla.

³ U. o. 18. lap.

⁴ U. o. 17—18. lap.

tében is? Mert ez két évvel MÁTYÁS halála után készült. Mindenesetre figyelemreméltó körülmény és talán megadja a választ arra a kérdésre, hogy vajjon elfogadhatjuk-e CORVIN-kódexnek azt a flamand kalendáriumot, melyet FORRER¹ vezetett be az irodalomba és melyben az egyik lapszálon látható koronás MÁTYÁS-hollón kívül semmi meggyőző CORVIN-vonatkozást nem találni.

KÁLMÁNCSEHI Domonkos gyűjteményéből eddigelé csak e négy könyvet ismerjük, e négy is egyházi célokat szolgáló kódex s valószínűleg ezért került el az enyészetet. Hogy a prépostnak humanista könyvei is voltak, azt csaknem bizonyosra vehetjük, tudván azt, hogy VITÉZ Jánossal² és MÁTYÁS királlyal milyen jó viszonyban volt.

II.

Szentlászlói Thúz Osvát zágrábi püspök kódexei.

Az ősrégi főúri családból származó THÚZ Osvát³ veszprémi; pap 1466 április 17-én foglalta el a zágrábi püspöki széket.⁴ Hogy KÁLMÁNCSEHI Domokossal mily összeköttetésben volt, a prépost említett *Missaléjának*, mely ma a zágrábi székesegyház kincstárában van (N° 355), hogyan jutott birtokába, nem tudom. A könyv egységes díszítéséből azonban arra kell következtetni, hogy végig egy megrendelő számára készült; és miután THÚZ Osvát 1499-ben halt meg, KÁLMÁNCSEHI pedig mint már kalocsai érsek csak 1503-ban, természetesen, hogy THÚZ Osvát nem KÁLMÁNCSEHI halála után jutott a könyv birtokába, hanem még annak életében, ami nem igen

¹ R. FORRER: Ein Kalender für Matthias Corvinus mit Darstellungen gotischer Büchschützen. Zeitschrift für hist. Waffenkunde. 1920. 222—239. lap. Magyar vonatkozása természetesen kétségtelen.

² FRANKÓI V.: VITÉZ János LIVIUS-kódexei. M. Könyvszemle. 1880. 11. lap és FRANKÓI—GOTTLIEB: Id. m. 7. lap.

³ THÚZ Osvát a szentlászlói előnevet használta, ellentétben rokonával, Thúz János horvát bánnal, ki Laki Thúznak írta magát. V. ö. NAGY Iván: Magyarország családai. Pest. 1865. 210. lap és BOINIČIĆ-SIEBMACHER: Der Adel von Kroatien und Slavonien. 1899. IV. k. 13. 139. tábla és B. A. KERCSÉLICH: Historiarum Cathedralis Ecclesiae Zagrabienensis. I. Zagrab. 1773. 181—204. lap.

⁴ C. EUBEL: Hierarchia Catholica Medii aevi. Monasterii. 1901. 297. lap.

történhetett másképp, minthogy KÁLMÁNCSEHI ajándékba adta a *Missalét* a zágrábi püspöknek. Aminek nem mond ellent az a körülmény sem, hogy a könyv fele KÁLMÁNCSEHI címerét, másik fele THÚZét viseli,¹ mert ajándékkönyveknél szokásos volt az ajándékozó címerét is a díszítésbe belefesteni.² Igaz, hogy nem ilyen sűrűen.

A könyv különben — mint láttuk — a nyolcvanas évek elején keletkezhetett, azokban az években, mikor KÁLMÁNCSEHI művészi érdeklődéseinek tetőpontján volt s nem valószínű, hogy másként, mint ajándék útján birtokából kiengedett volna kéziratot.

Hogy THÚZ Osvát szerette a díszes szerkönyveket, arról e *Missalén* kívül egy *Antiphonarium* is tanuskodik, mely a *zágrábi főegyház könyvtárában* (ma az Egyetemi könyvtárban. M. R. 10.) van. Mivel a kézirat még sehol ismertetve nem volt, részletesebben írom le.³ A Roy. Fol. nagyságú, 199 lapnyi könyv, későbbi időkben újabb barna bőrkötést kapott, amikor a lapokat barbár módon körülnyírták. A könyv rendeltetése az első lapon így van megjelölve: «Ad maiorem honorem et laudem domini nostri iesu christi et eius matris virginis mariae gloriosae beatissimorumque regum stephani, ladislai, Emerici, ac totius celestis curiae. Incipit liber antiphonarum et invitatorum pro alma cathedrali ecclesia Zagrabiensis sancti stephani primi regis hungariae». Az *Antiphonarium* címlapja hiányzik.

A 22. r. lapot igen díszesre tervezték, de nem fejezték be. A tervezet csak tollrajzzal van vázolva. A nagy A iniciáléba Jézus az írástudók között van rajzolva; (de a kép felső felét az újra

¹ RÓMER F.: Horvátországi uti naplóból. (Arch. Értesítő II. 1870. 181.) c. cikkében leírja a címet, de meghatározni nem tudja.

² A modenai Bibl. ESTENSE egyik CORVIN-kódexében, L. B. ALBERTI De Re Aedificatoria című művében, (α. O. 3. 8.) pl. a BÁTTHORI címet találtam (209. v. l.), amit nem tudok másként értelmezni, minthogy BÁTTHORI Miklós váci püspök, a kiváló humanista és a platonizmus egyik legnagyobb magyarországi híve, ajándékba adta a könyvet Mátyás királynak. (Báthoriról lásd: HUSZTI J.: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. Minerva. 1924. 214—215. és 1925. 41—76. lapok).

³ Egy Antifonale létezéséről a főegyház könyvtárában tesz említést BORNIČ-SIEBMACHER: Id. m. IV. 13.

kötésnél levágták), e jelenet előtt a kép alsó felében térdeplő szerzetes könyvvel a kezében, mellette angyal püspöksüveggel és püspökbottal. Lábaiknál egy címer körvonalai láthatók két harántpólyával. A lap jobboldali szélére gazdag indafolyondár s ennek nagy kanyarulatai közé egy-egy állat, szarvasok és kecske vannak vázolva. A lap alsó szélén újra feltűnik a címer, most a két harántpólya között már csillagot is látunk. A 28 r lap kevésbé díszes, de színezve van már, úgyszintén a 83 v lap is. Ez utóbbi lapon, melynek dísze egyébként ornamentális természetű, figurális részletek nincsenek, a bal felső sarokban (szintén erősen megnyírbálva), árkád alatt egy püspök képe látszik, amely nem lehet más, mint THÚZ Osvát arcképe. A 94 r, 96 v, 101 v, 119 v, 126 r, 137 r, 145 r, 139 r, 140 r, 145 r, 158 r, 163 r. lapokon díszes iniciálék vannak, különösen említésreméltó a 119 v. lap G iniciáléja, melyben most már színesen és félreérthetetlenül tűnik elénk THÚZ Osvát címere: kék mezőben két fekete harántpólya között arany csillag.

A kézirat minden befejezetlensége mellett is rendkívül érdekes. Késői gót, németstílusú munka és kétségtelenül ugyanattól a kéztől származik, amelynek sokkal jelentékenyebb termékeit más két zágrábi kézirat őrzi. Miután ezekről bővebben kell szólnom, csak azt jegyzem még meg, hogy az *Antiphonarium* befejezetlen lévén, okvetlenül arra kell következtetni, hogy a püspöknek 1499-ben bekövetkezett halála okozta ezt s így ezzel az évszámmal a keletkezés éve is meg volna adva.

III.

György topuszkói apát és rozsonyi püspök kódexei.

KÁLMÁNCSEHI Domonkos kéziratairól szólva, említettem, hogy a prépost és THÚZ Osvát címerével közösen ellátott *Missalén* kívül az irodalom még két zágrábi kéziratot sorolt a püspök könyvei közé, még pedig egy *Missalét a zágrábi főegyház könyvtárában* (Egyetemi könyvtár) és egy másik *Missalét a székesegyház kincstárában*. (No 354.) Ez a tévedés azon alapult, hogy e két

kéziratban egy, a KÁLMÁNCSEHI címerhez igen hasonló címert találunk. KÁLMÁNCSEHI kétfelé osztott címerében ugyanis, a felső rész arany mezőben vörös féloroszlánt mutat, az alsó rész kék mezőben egész arany csillagot. Ez a címer a felsorolt négy kódexben mindig szabályszerűen ismétlődik. A most szóban forgó két kódexben azonban a címer felső részében vörös mezőben találjuk az ágaskodó arany féloroszlánt, alatta széles fekete (talán eredetileg ezüst?) sáv, az alsó részben pedig vörös mezőben arany félcsillag látható. Ez a címer nem annyira megállapodott, mint KÁLMÁNCSEHIÉ. Színei is, formái is változnak. A felső mező pl. egyszer arany és akkor vörös a fél oroszlán (Székesegyház. Kincstári Missale), egyszer vörös és akkor a féloroszlán arany (Főegyház könyvtára); az alsó mezőben a fél arany csillag néha kék mezőben áll (mindkét *Missalé*ban), néha vörösben (Főegyház könyvtára). Sőt a féloroszlán egyszer fekvő (Főegyház könyvtára) és másszor ágaskodó (Kincstár). Mindamellett a lényegben, a féloroszlán, a széles ezüst (fekete) sáv és a félcsillag alapösszetételében nem változik semmi. Hogy mind e változatok dacára a két kódex címerei mindig ugyanazt akarják jelenteni és épenséggel nem KÁLMÁNCSEHI, azt alább kifejtendő bizonyítékaim eléggé igazolják.

RÓMER, a főegyházi könyvtár *Missalé*jának felfedezője észrevette ugyan a címernek KÁLMÁNCSEHIÉ-től kissé eltérő voltát, de nem tulajdonított ennek fontosságot, úgyszintén egy bejegyzésnek sem, amely a könyv előtábláján olvasható,¹ noha az világos szavakkal mutat rá a könyv valódi tulajdonosára. Sőt csodálatos módon a székesegyház kincstárabeli *Missale* egész bő irodalma²

¹ RÓMER FL.: Kalmanczai Domokos... codexe. Könyvszemle. 1876. 169—172. lap.

² K. WEISS—I. KUKULJEVIČ: Der Dom zu Agram. Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Baudenkmale in Wien. 1859. 265—266. lap. — RÓMER: Középkori miniatürök és a Corvinának egy eddig ismeretlen maradványa. Arch. Értesítő. 1870. 278—279. lap. — HENSZLMANN—BUBICS—SZALAY: Műipari és történelmi emlékkiállítás. 1876. 48. 1193. szám. — EMICH Gusztáv: Írott és nyomtatott könyvek. Könyvszemle. 1876. 268—270. lap. — KNAUZ N.: Kortan. Budapest. 1876. 120. lap. 25. szám. — I. KUKULJEVIČ: Jure Glovič prozvan, Julijo Klovio hrvatski stinostikar. Zagreb. 1878. 7. és 66. lap. — FRANKÓI:

szintén nem vett figyelembe egy bejegyzést, mely a kérdéses *Missale* egyik lapjára van festve. E két fontos bejegyzés a következő: A főegyházi könyvtár *Missaléjának* az előtábláján ez olvasható: 1518 *Missale* kandelarum¹ Bte Marie virginis resignatum per Executorem quondam *Reverendi domini Georgy de Thopwska* ipsis dominis preben(dariis) E(cclesie) Z(agrabiensis). Világosan mondja tehát, hogy főtisztelendő TOPUSZKÓI György úr végrendeletének végrehajtója adta át 1518 február 2-án a könyvet a zágrábi egyház prebendárius urainak.

A második bejegyzést — mint említettem — a székesegyház Kincstárának *Missaléja* tartalmazza, hol a szent Györgyről szóló imádságnál az egész lapot elborító pompás miniatur szent Györgyöt mutatja. Ez már magában is feltűnő, mert ezenkívül egyetlen szent sem kapott ilyen nagy képet és így szent Györgynek ilymódon való kiemelése már magában rámutatna arra, hogy a megrendelő Védszentjéről van szó. De ezenfelül a képet körülvevő díszes keret felső részében egy gótikusan ide-oda hajló mondatzalagon finom arany betűkkel ezt olvassuk: «DNI G EPI ROSONE», azaz Domini Georgii Episcopi Rosonensis.

E két bejegyzés tehát bőven értesít a néhai tulajdonos kilétéről, kiről az egykorú kútfők is alig tudnak sokkal többet. Családi neve pl. sehol sincs említve, amiből talán arra lehet következtetni, hogy paraszti családból származott. Mint püspök vehette föl a címet, melynek talán ezért is nincs olyan egészen megállapodott formája.

Életéről a következő adatokat tudtam összeszedni: 1476-ban a Boldogságos Szűz Máriáról nevezett topuszkói² cisztercita apátságának lett apátjává. 1481-ben és 1485-ben az oklevelek mint

Erdődi Bakócz Tamás élete. Budapest. 1889. 189—190. lap. — I. BOINIČIĆ: A zágrábi székesegyház kincstára. Arch. Értesítő. 1895. 157. lap és cikke a Prosvjeta nevű lapban. 1894. 427—431. Mindkét cikkben l. három lap képét is.

¹ Rómer tévesen «Kalendiny»-nek olvasta. A helyes megfejtés BARANYAI Béla úrtól származik, ki Georgius püspök életrajzi adatainak összekeresésében is szíves jósággal volt segítségemre.

² Topuszkó, Thopuska, Toplica, Topulcha, Topolzka nevű hely Sziszek mellett fekszik.

apátot és zágrábi kanonokot említik.¹ 1488 június 16-án, mint a zágrábi egyházmegyéhez tartozó csázmai prépost² megkapja a rozsonyi c. püspökséget, 1488-ban mint a zágrábi püspök segéd-püspöke is szerepel.³ 1491-ben megszűnik topuszkói apátsága⁴ és felváltja e helyen az utolsó topuszkói apát TAMÁS (1492—1497),⁵ mindennek dacára viseli tovább a topuszkói apát címet. 1492-ben úgy említik, mint a jelenlegi rozsonyi püspököt, ki Zágrábban székel;⁶ 1493-ban mint rozsonyi püspököt és a zágrábi püspök suffraganeusát;⁷ 1495 elején mint rozsonyi püspököt és toplicai apátot.⁸ 1498 november 7-én meghal.⁹ Mint láttuk, ő maga rozsonyi püspöknek nevezeti magát, a zágrábi egyház prebendarius urai pedig a topuszkói apátságot tartották fontosabbnak, mivelhogy egyenesen Topuszkói György úrnak nevezik.

Ilymódon tisztában lévén a könyvek megrendelőjének személyével, már csak néhány szót szeretnék szólni a későbbi tulajdonosokról, mielőtt áttérnék a miniaturák festői értékének tárgyalására. A székesegyház kincstárának kódexét BAKÓCZ Tamás primás fejeztette be. Mivel ő róla még külön szólunk, áttérhetünk az Érseki könyvtár *Missaléjára*. Már RÓMER¹⁰ szóvá tette,

¹ I. KUKULJEVIČ: Opatije b. d. Marije u. Topuskom. Književnik. I. 1864. 85. lap.

² A csázmaiaknak 25 évvel később is művelt prépostjuk volt. 1513-ban Lasicz Miklós prépost javairól és könyveiről végrendelkezik. V. ö. DECSÉNYI Gyula: Adatok a magyarországi középkori könyvtárak történetéhez. Könyvszemle. 1991. 38. lap.

³ C. EUBEL: Id. m. 249. és 312. lap. Rozsony = Risano, Ragusa mellett és nem mint EUBEL Id. m. II. 247. I. 448. lap állítja a Thráciában fekvő Russionen.

⁴ B. A. KERCSSELICH: Id. m. 193. lap. Tévesen öt teszi meg az utolsó apátnak.

⁵ KUKULJEVIČ: Id. m. 85. lap.

⁶ Magyar Történeti Emlékek. Frangepán-oklevéltár. M. H. H. 2. oszt. XXXVIII. k. 207. lap.

⁷ I. K. TKALČIĆ: Povjestni Spomenici slob. kralj. Grada Zagreba Pries-tolnice Kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske. Zagreb. 1894. II. 492. lap. 371. szám.

⁸ Mon. Slav. Merid, XLII. Tom. p. 46. (Acta Keglevichiana. 1322. 1507).

⁹ EUBEL: Id. m. 249. lap.

¹⁰ RÓMER: Kalmanczay Domokos... codexe. M. Könyvsz. 1876. 172. lap.

hogy a kódexben egy másik címer is látható, még pedig a két utolsó díszes lapon (a 105 r és 107 v lapokon), püspöksüveg alatt kék mezőben hármassal jobbraforduló ugró fehér egyszarvú, de a címert megfejteni még nem tudta. Úgy hiszem, nem tévedhetek, ha e címerről azt állítom, hogy MIKULICH DE BRUKUNOVEC Sándoré, ki 1687. november 21. mint c. tinini (Knin) püspök, 1688. január 25-től haláláig, azaz 1694. május 11-ig pedig mint zágrábi püspök említették.¹ Címerének színeit ugyan nem, de pecsétjét ismerjük s ezen megtaláljuk a jobbra forduló ugró egyszarvút.² A késői dátumnak nem mond ellent a hozzáfestés a 105 r lapon és a 107 v lap művészileg jelentéktelen díszítése sem — melyek között ott látjuk a régi zágrábi bástyákat is — mert e festések szintén kb. erre a korra mutatnak. Annál valószínűbb, hogy MIKULICH püspöké a címer, mert épen ő volt az, akinek parancsára a másik kódexet, a székesegyház kincstárának *Missaléját* a régi kötéstől megfosztva és új vörös bársonyba kötve, magyar és horvát szentek ezüst domborművű képeivel látták el.³

A három kódex — THÚZ Osvát *Antifonáléja* és a rozsonyi püspök két *Missaléja* — de főleg GEORGIUS püspök két *Missaléja* rendkívüli szépségűek. Teljesen német gótikus munkák hatását keltik s így szerepelnek mindaddig az irodalomban.⁴ Ennek a téves véleménynek azonban szerencsésen ellentmond a főegyházi könyvtár *Missaléjának* utolsó lapján, a 192 v lapon olvasható bejegyzés: «Explicit presens Missalle per manus *Mathei presbiteri de Milethincz plebanique sancti pauli in Othnya* Anno domini Millesimo quadringentesimo Nonagesimo quinto.⁵ Mivel Milethincz és Othnya Kőrömszegyházban feküdtek, a három kézirat illuminátora pedig kizárólag a zágrábi egyházmegye főpapjai számára dolgo-

¹ GAMS: Series episcoporum. Ratisbonae. 1873. 423. és 388. lap.

² SIEBMACHER: Id. m. 86. tábla.

³ RÓMER: Középkori miniaturák stb. Arch. Ért. 1870. 278. lap.

⁴ FRAKNÓI V.: Erdődi BAKÓCZ T. élete. 188. lap. — BOINIČIĆ: A zágrábi székesegyház kincstára. 157. lap. — M. LEHRS: (Über gotische Alphabete. Repertorium für Kunstwissenschaft. XXII. 1899. 374. lap) alsórajnainak tartja.

⁵ CSONTOSI I.: Adalék a magyarországi XIV. és XV. századi könyvmásolók és bettfestők történetéhez. Könyvszemle. 1879. 147. lap.

zott, meglehetősen bizonyossággal állapíthatjuk meg, hogy a művész maga is ebbe az egyházmegyébe tartozott.

Amint a zágrábi egyházmegye területéről származó, korábbi illuminált kódexekből meg tudtam állapítani, itt is, épen úgy, mint minálunk, a német területekről ideszármazott festési modor volt elterjedve s így természetes, hogy e munkák is német modort mutatnak. De ebben az esetben még inkább indokolt a munkák német benyomása azáltal, hogy a miniátor figurális kompozícióinál német és németalföldi metszetekhez fordult segítségért. KÁLMÁNCSEHI LIECHTENSTEIN-féle kódexével kapcsolatban kifejtettem, hogy ez a miniátorműhelyek közös eljárása volt. E zágrábi kéziratoknál annál inkább feltűnik ez, mert a művész nagyon is korlátlanul él jogaival és nemcsak a nagyobb kompozíciókat másolja le a metszetekről, hanem a lapok rendkívül gazdagon kiképezett, széles kereteinek növénydiszei közé dúsán illeszt figurális részleteket is, vagy a lapok egyébként üresen hagyott szélére csak egy-egy kis állatcsoportot biggyeszt s e festések közül alig valami köszöni létrejöttét az ő invenciójának. Max LEHRS, a XV. századi metszetek legnagyobb ismerője több helyen is foglalkozott a rozsonyi püspök két kódexével s e metszőkről szóló alapvető munkáiban többfelé elszórva megemlékezik az átvételekről.

Mindenekelőtt nézzük tehát példaképen a kincstári *Missalé*-nak Szent Györgyöt ábrázoló lapját (III. tábla), mely szépségben felülmulja az összes többi festéseket és ezenfelül is legtanulságosabban világítja meg a művész dolgozási módszerét. Ez az a lap, melyen a felső keret mondatszalgán a rozsonyi püspökről szóló arany betűket találjuk. A Szent Györgyöt ábrázoló nagy kép maga, az égből lecsapó fantasztikus sárkánnyal viaskodó lovaggal s az izgatottan ágaskodó lóval a Zwolléből származó hollandi I. A. MESTER gyönyörű metszetéről van másolva.¹ A keret pedig — a jobboldali lapszélen felül kezdve a felsorolást és lefelé haladva —

¹ M. LEHRS: Zur Datierung der Kupferstiche des Meisters der Spielkarten. Jahrbuch der königl. preussischen Kunstsammlungen. IX. 1888. 240. lap. A metszet pontos leírását I. A. BARTSCH: Le peintre graveur. Wien. 1808. VI. kötet. 98. lap. 13. szám.

a következő módon tevődik össze: a háttal álló lovas alakja fölfelé emelt karokkal s lába alatt egy fekvő kopasz emberrel a már előbb említett E. S. MESTER híres alakos abc-jéből való, hol a q betű bal oldalát képezi.¹ Alatta egy madár a BERLINI PASSZIÓ németalföldi MESTERÉNEK (ki Israel van MECKENEM atyja volt),² állatsorozatának egyik lapjáról van kivéve.³ Mivel e madár a kéziratban tükörképesen jelenik meg, valószínű, hogy nem az eredeti lap, hanem annak tükörképes másolata szolgált alapul. A madár alatt levő kis gyíksárkány ugyancsak a BERLINI PASSZIÓ MESTERÉNEK egy másik lapjáról van másolva.⁴ Alatta egy vad madárral viaskodó keleti térfi, feje fölött sassal van ábrázolva. A férfi a sassal az E. S. MESTER abc-je p betűjének jobb oldaláról,⁵ a madár pedig a BERLINI PASSZIÓ MESTERÉNEK már említett lapjáról van átvéve,⁶ honnan a felső madár is származott. Mivel ez is tükörképes, bizonyos, hogy ugyancsak a kópiáról készült. Alattuk, a keret sarkában, egy hosszúcsőrű madár az E. S. MESTER betűsorozatának f betűjéből való,⁷ ami elkerülte LEHRs figyelmét. Közvetlen mellette balfelé — már az alsó lapszélen — egy férfival viaskodó kis szörnyeteket látunk, mely utóbbi nem a BERLINI PASSZIÓ MESTERÉNEK már említett (béka, sárkány és gyíksárkány) lapjáról

¹ M. LEHRs: Über gotische Alphabete. 374. lap és LEHRs: Geschichte u. kritischer Katalog. II. 298. sz. A metszet képe közölve: M. GEISBERG: Id. m. 203. tábla.

² M. GEISBERG: Der Meister der Berliner Passion und Israhel van Meckenen. Strassburg. 1903.

³ M. LEHRs: Der Meister der Berliner Passion. Jahrbuch der königl. preussischen Kunstsammlungen. XXI. 1900. 153—155. lap. 89. sz. A metszet képe is közölve. 153. l. és M. LEHRs: Geschichte und kritischer Katalog. III. 1915. 127. lap. 96. sz. és 130. lap.

⁴ Állatsorozat. Béka, sárkány és gyíksárkány. M. LEHRs: Der Meister der Berliner Passion. 155. lap. 94. sz. 4. széljegyzet és LEHRs: Geschichte und kritischer Katalog. III. 129—130. lap. 101. sz.

⁵ LEHRs: U. o. II. 297. sz., képét l. GEISBERG: Die Kupferstiche des Meisters E. S. 202. tábla.

⁶ LEHRs: Der Meister der Berliner Passion. 153—155. lap. 89. sz. és LEHRs: Gesch. u. krit. Kat. III. 127. l. 96. sz. és 130. l.

⁷ LEHRs: Id. m. II. 288. sz. A metszet képét lásd GEISBERG: Die Kupferstiche des Meisters E. S. 193. tábla.

került ide, amint LEHRS állítja,¹ hanem az E. S. MESTER már szintén említett f betűjéből.² A férfi fölött egy kis béka látható, a BERLINI PASSZIÓ MESTERÉNEK már többször említett (béka, sárkány és gyíksárkány) metszetéről.³ Tovább balra egy motollán dolgozó «leigázott férj» ül, kit felesége az orsóval ver. Ez a kissé drasztikus, tipikusan XV. századi humorral készült kép szintén az E. S. MESTER kompozíciója, melynek eredetijét nem, csak a bocholti aranyműves Israhel van MECKENEM tükörképes kópiáját ismerjük.⁴ A zágrábi kép azonban az elveszett eredeti után készült, amit a MECKENEM-metszethez való tükörképessége bizonyít.

Végére értünk a kissé fárasztó felsorolásnak s nem maradt egyetlen, legparányibb állati vagy emberi alak, mely ne volna átvétel idegenből.

A többi lapokkal is körülbelül így állunk s így ezekről csak néhány példát akarok felhozni, inkább csak az előbb mondottak még erősebb igazolására. A kincstári kódexben, — melyet BAKÓCZ fejeztetett be, — a régebbi irodalom különösen egy elragadó humorral megrajzolt jelenetet szokott kiemelni, melyen a vadászatban a nyulak kerülvén fölül, a kutyákat üstökben megfőzik, a vadászt pedig nyárson sütik.⁵ E jelenet, amint azt ugyancsak LEHRS megállapította, a kölni P. W. MESTER elveszett eredetije után van másolva, mely lapot csak I. v. MECKENEM részmetset másolatából ismerünk.⁶ Egy másik lap szintén igen humoros jelenete, egy koldus, ki kosárban húzza maga után köszvényes feleségét, amint

¹ LEHRS: Der Meister der B. Passion. 155. 4. széljegyzet.

² LEHRS: Gesch. u. krit. III. Kat. 288. sz. GEISBERG: 193. tábla.

³ LEHRS: Der M. d. B. P. 155. 94. sz. és Gesch. u. krit. Kat. II. 129. l. 101. sz. és 130. l.

⁴ GEISBERG: Verzeichnis der Kupferstiche Israhels van Meckenem. Strassburg. 1905. 187. lap. 395. sz. A metszet képét l. GEISBERG: Die Kupferstiche des Meister E. S. 239. tábla.

⁵ Képe közölve: FRAKNÓI. E. BAKÓCZ T. élete. 189. lap. 57. ábra. A lap szépségét magasztalja KUKULJEVIČ is. Die Schatzkammer des Domes zu Agram. 265. lap.

⁶ GEISBERG. Verzeichnis der Kupferstiche Israhels van Meckenem. 210. lap. 453. sz.

meg tudtam állapítani, az AMSTERDAMI KABINET sváb MESTERÉ-nek metszetéről van átvéve,¹ mely lapot csak a b. g. mester² és I. v. MECKENEM³ részmetsetmáslataiból ismerünk.

A P. W. MESTER egy további metszetéből, Jesse nemzetségéből, a főegyház könyvtárának kódexe LEHRS szerint többször is merit.⁴ Ugyanezen kódex egy lapján megtaláljuk az E. S. MESTER egy elveszett eredetijének «a nő a papagállal» című lapnak másolatát,⁵ melyet csak I. v. MECKENEM részmetsetmáslatából ismerünk⁶ és ugyanezen a lapon megtaláltam a «*Vogeldame*»-t egy egyszarvún lovagló vadnőt, az E. S. MESTER szép madár játékkártya sorozatából.⁷

Ezenkívül mind a két kézirat el van árasztva az E. S. MESTER-nek betűsorozatából⁸ vett alakokkal és állatábrázolásokkal, mely utóbbiakból THÜZ Osvát *Antifonaléjában* is találunk több állatot; a BERLINI PASSZIÓ MESTERÉNEK «különböző disztmények alakokkal» című sorozatának és az «állatsorozat»-nak másolásaival.⁹

Néhány átvételt még Martin SCHONGAUER metszeteiből is találunk; a kincstári *Missale* egyik lapján egy kis hattyúra bukantam, mely SCHONGAUERNEK «*Hattys címert tartó nő*» című

¹ A metszet leírását lásd I. D. PASSAVANT. Le peintre graveur. Leipzig. 1860. II. 70. lap. 57. sz.

² M. LEHRS. Der Meister des Amsterdamer Kabinets. Berlin. 1893—1894. 8. lap. 105. sz.

³ GEISBERG. Verzeichnis der Kupferstiche I. v. Meckenems. 186. lap. 394. sz.

⁴ GEISBERG. U. o. 210. lap. 452. sz.

⁵ LEHRS. Der deutsche und niederländische Kupferstich des XV. Jahrhunderts in den kleineren Sammlungen. Repertorium für Kunstwissenschaft. XVI. 1893. 44. lap. 110 sz.

⁶ GEISBERG. Verzeichnis d. K. I. v. M. 203. lap. 435. sz. képe közölve: GEISBERG. Die Kupferstiche des Meisters E. S. 243. tábla.

⁷ Képe közölve: GEISBERG U. o. 184. tábla. — LEHRS: Gesch. u. Krit. Kat. II. 271. sz.

⁸ LEHRS. Über gotische Alphabete. 374. lap. — LEHRS: Zur Datierung der Kupferstiche des Meisters der Spielkarten. 240. lap.

⁹ LEHRS. Der Meister der Berliner Passion. 155—158. lap és LEHRS. Geschichte und Kritischer Katalog III. 82—113. sz. A metszeteket I. U. o. 259—273. tábla.

lapjáról van átvéve,¹ a főegyházmegyei könyvtár *Missalej*ának első lapján pedig Szent Péter alakja van tőle véve.²

Mindebből kiderül, hogy a három kézirat festője tényleg nem rendelkezett valami nagy egyéni invencióval és tehetségét mégsem szabad kicsinyelnünk. Először is a másolások rendszerint igen ügyesek. Azonkívül a különféle kölcsönvételek nagyon szerencsés módon vannak csoportosítva. A gótika érdekes torzlényei megfogták fantáziáját, s új életre keltek benne. Úgyhogy csoportosításában nem is hatnak már egyszerű másolásoknak, hanem új alkotásnak. Épen a Szent Györgyöt ábrázoló lap azzal a kerettel, melyet melléje adott, első pillanatra nem is a nyugati művészet visszhangjául hat, hanem inkább a keletázsiai művészetre emlékeztet. A szokatlanul az égben megjelenő sárkány határozottan keleti benyomást tesz ott, ahol a lapszélén japánias külsejű kopasz ember, japánias ruházatú férfiak és fantasztikus vadmadarak, sárkányok stb. tűnnek fel. Ezenkívül egész keleties modorban vágja el a kölcsönkért kerekded képeket, ha lapszéleinek keretébe így jobban illenek bele. Félemberek és félállatok szerepelnek itten, melyeket a művész kifogyhatatlan mesélő kedvvel zsúfol össze s melyeket fantáziánk kiegészít a kereteken túl, hol tovább élük csodás mese életüket. A művésznek ez a merész nemtörődömsége nem kis mértékben növeli lapjainak bizarr báját.

Más lapokon megint tiszta stilusérzékkel csoportosítja a finoman gotikus folyondárok között hosszú hegyes cipőben táncolva lépegető vagy burgundi tornyos fejdísz viselő vékony alakjait. Az összeállításokba a festő annyi művészi érzéket tudott kifejezésre juttatni, hogy munkáját határozottan egyéni alkotásnak kell értékelnünk. Ehez járul a színek rendkívüli szépsége és melegsége. Ugyancsak a Szent György küzdelmét ábrázoló képen az alakok mögé egyszerű sötét kék eget adott, melyet sűrűn teleszórt arany-

¹ A metszet képét lásd LEHRs: Martin Schongauer. Nachbildungen seiner Kupferstiche. Berlin. 1914. 97. sz. 64. tábla.

² LEHRs: Geschichte und kritischer Katalog. V. Martin Schongauer und seine Schule. Wien, 1925. 207. lap.

csillagokkal. Ebben a komor háttérben az alakok is, a sárkány is természetes, hogy a leghatásosabb módon emelkednek ki.

Végül nem vallanak csekély tehetségre a növényi dekorációk sem, melyek a három kódexben a figurális díszeket összekötik vagy a nagyobb, figurális dísz nélküli iniciálékat kitöltik. Ezekben is látszik, hogy a művész a német gótikának ornamentikáját teljesen fölszította ugyan magába, de azért határozottan önálló tehetséggel tudta tovább fejleszteni.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *zágrábi főpapok illuminatora* noha nem volt nagy inventív képessége, mégis a XV. század végének legnagyobb miniator tehetségei közül való, melyek Magyarország területén dolgoztak. Eddig ismert három műve időrendben a következő módon sorakozik egymás után:

1495-ből való GEORGIUS topuszkói apát és rozsonyi püspök *Missaléja* a zágrábi főegyház könyvtárában.

1498. nov. 7. előtt, tehát valószínűleg közvetlenül az előbbi után keletkezett GEORGIUS püspök *Missaléja* a zágrábi székesegyház kincstárában, mely a püspök közbejött halála miatt abbanmaradt.

1499. ápr. 19. előtt, tehát valószínűleg szintén közvetlenül az előbbi után keletkezett THÚZ Osvát zágrábi püspök *Antifonáléja* a zágrábi főegyház könyvtárában, mely a püspök közbejött halála miatt abban maradt.

IV.

Bakócz Tamás primás kódexei.

THÚZ Osvát halála után, 1500-ban LUKÁCS püspök foglalta el a megüresedett helyet, ki 1510-ig állt az egyház élén. Ekkor ULÁSZLÓ király BAKÓCZ Tamás primást tette meg a zágrábi egyház gubernátorává és tutorává,¹ kinek Zágráb- és Kőrös megyékben már a kilencvenes évek óta nagy kiterjedésű birtokai voltak.² Ugyanekkor a kegyúri jogokkal is őt ruházta föl a király. 1514-ben kapott ugyan új püspököt a zágrábi egyház BAKÓCZ unokaöccsének ERDŐDI Jánosnak, sőt 1519-ben máj. 23. másik unoka-

¹ KERCSSELICH: Id. m. 207. lap. és FRAKNÓI: Id. m. 175. l.

² FRAKNÓI: E. Bakócz Tamás élete. 60. és 62. lap.

öccsének ERDŐDI Simonnak személyében,¹ de a püspökség ügyeit egészen haláláig, azaz 1521. jun. 15-ig BAKÓCZ vitte s a kegyúri jogokat is ő gyakorolta.²

Ezekben az években, melyekben ismételten, hosszabb időt töltött Zágrábban, a város szépítésére is sok gondot fordított. Folytatta a zágrábi székesegyház kiépítését s az épületet fallal is vetette körül, amint azt bevéselt címere s az 1517-iki évszám tanúsítja.³ Ugyancsak ez évekbe eshetett, hogy meglátván GEORGIUS rozsonyi püspök félbenmaradt *Missaléját a székesegyház kincstárában*, arra a gondolatra jött, hogy azt befejezteti. A lapok, melyek az ő címerét viselik, érett olaszos modort mutatnak.⁴ Hogy mindamellert vérbeli olaszt kell-e a művészen látnunk, mint azt az eddigi irodalom tette,⁵ abban nem vagyok egészen bizonyos. Mindenesetre az északi ízléshez való erős idomulást kellene benne feltételeznünk, mert a puttókkal, szatirokkal és nereidákkal gazdagon megrakott dekoratív részletek olaszosak ugyan, de a kompozíciókon gyakran érezzük a XVI. század eleji német munkák hatását.

A művész kilétére vonatkozólag RÓMER FRANCESCO DE CASTELLO ITHALLICORA gondolt, KUKULJEVIĆ a horvát származású Giulio CLOVIOban vélte megállapíthatni, ami, eltekintve attól, hogy CLOVÓÉITŐL egészen elütő munkákkal állunk szemben, már azért sem lehetséges, mert BAKÓCZ primás 1521-ben meghalt, CLOVIO pedig csak 1524-ben járt Magyarországon.

Magam a művészt megnevezni nem tudom, de megállapításához biztos támpontot nyújt egy lap, melyen az imádkozó Dávid király van ábrázolva. Itt ugyanis, a szöveg két kolumnája közé festett díszítésben, két kard elé helyezett kis pajzsformájú táskán

¹ GAMS. Id. m. 388. lap.

² KERCSELICH. Id. m. 213. lap.

³ U. o. 213—223. lap.

⁴ A Missale több lapjának képét lásd: FRAKNÓI. Id. m. Címlap, 26, 74, 75, 142, 143, 188, 189. lapok és FRAKNÓI: a Hunyadiak és a Jagellók kora. Budapest. 1896. 364, 553, 554, 555. lap.

⁵ EMICH G. Id. m. 269. lap. — FRAKNÓI. Id. m. 189. lap. — BOINIČIČ. Id. m. 157. lap. — LEHRS. Über gotische Alphabete, 374. lap; Der Meister der Berliner Passion 157. lap; Geschichte und kritischer Katalog III. 136. lap. — RÓMER. Középkori miniatürök 279. lap. — KUKULJEVIČ. Jure Glovič 7. és 66. lap.

ezt a művész szignaturát találtam: További kutatások talán lehetségesse fogják tenni e névrövidítés megfejtését. Nem hinném, hogy a kardoknak és táskának valami jelentősége volna a művész nevének szempontjából, inkább talán a feljebbblógó homokórának. De lehet, hogy ez is csak olyan maradvány MÁTYÁS király emblémáiból, melyet már KÁLMÁNCSEHI BEATTY-féle kódexében láttunk (t. i. a kutat).

A művésznak igen jellegzetes modora lévén, könnyű szerrel megállapíthatjuk további működését is.

Ez a munkája úgy látszik megnyerte BAKÓCZ tetszését, mert még egy nagyobb megbízást adott neki, egy *Graduale* kifestésére, mely ma az *esztergomi primási könyvtárban* van.¹ Ez a pompás mű 1521. júniusban, Bakócz halálával félben maradt.

Ezen munkák keletkezése idején Budán dolgozik a művész ULÁSZLÓ király és főleg II. LAJOS király szolgálatában, ahol címeres levelek kifestésével foglalkoztatják. Azon években, amikor BAKÓCZ erősen igénybe veszi munkásságát, kevesebb címeres levelet fest, később azonban nyilván ez lett fő keresetforrásává.² Ha az alábbiakban megkísérlem a művész címeres leveleit összeállítani, azzal a tudattal teszem, hogy az összeállítás nem teljes és még sok kiegészítésre szorul, de így is világos képet ad arról, mely években dolgozott a művész a magyar urak számára. E darabok összetartozását egyébként már VARJÚ Elemér is hangsúlyozta.³

1514. januárban készült PAULIK Bertalan címeres levele,⁴ 1514-ben RADAÁK Balázsé,⁵ 1517-ben SAPHARYCH Györgyé,⁶ 1519-

¹ Könyvkiállítási kalauz. 1882. 175 sz. és FRAKNÓI: Id. m. 158. lap.

² Nagyon helyes CSOMA József észrevétele, hogy a címerfestők e korban főleg könyvminiátorok voltak. Az olasz renaissance a magyar heraldikában Turul. 1892. 157. l.

³ VARJÚ E.: A Dessewffyek. Turul. 1903. 78. lap.

⁴ Nemzeti Múzeum. Levéltár. ÁLDÁSY A.: Czímereslevelek. Budapest. 1904. I. XLV.

⁵ A báró Radaák család levéltárában. Nemzeti Múzeum. ÁLDÁSY: Id. m. I. XLVI. képét l. Kiss István. Természetes ábrázolás az 1526. év előtti magyar címerekben. Turul. 1903. 124. lap.

⁶ Győr vm. Levéltárában. ÁLDÁSY: Id. m. II. 84.

ben SZIGETI LITERATUS Györgyé,¹ ugyanezen évben KANIZSAI Dorottyáé² és KANIZSAI Lászlóé,³ DOBAI Demeteré⁴ (Kanizsai Dorottya és Dobai Demeter címereslevele erős vonatkozásokat mutat II. Ulászló Nürnbergben levő Historia Turciae című kéziratával), MAKAI Gergelyé,⁵ 1520-ban VÁRKONYI Ambrusé,⁶ 1521-ben KÁLLAY VITÉZ Jánosé⁷ és a JESZENSZKI családé,⁸ 1522-ben KAJÁRI BIBY Simoné⁹ és a BÁSTHI családé,¹⁰ 1523-ban az IMREFFIEKÉ,¹¹ 1525-ben a DESSEWFFY¹² és FORGÁCH családé.¹³

II. ULÁSZLÓ és II. LAJOS korának többi címerfestőjétől ez a művész határozottan elkülönül azzal, hogy legtöbb festésében a címerpajzs körül angyalkák, tritonok, nereidák, ékszerek és virágok jelennek meg, — teljesen úgy, mint azt könyvdíszítéseiben megszoktuk, ami derűs kedvességet ad e munkáknak.

Nem szabad azonban művésznünket összetévesztenünk e kor egy másik címerfestőjével, ki a címerpajzs tartására szintén angyalkákat alkalmaz. Az 1526-iki CAMPANELIS armális név szerint is ismert olasz mesterével, DESIDERIUSSAL.¹⁴ DESIDERIUS rajzában az

¹ A leleszi konvent levéltárában. ÁLDÁSY. I. LII. VARJÚ E. Czimertani és sphragistikai emlékek az ezredéves országos kiálltáson. Turul. 1896.

² Országos Levéltár. M. O. D. L. 24773. Színes képét lásd: CZOBOR B. Magyarország történeti emlékei. I. Budapest—Bécs. 1896. 18. tábla.

³ Országos Levéltár. M. O. D. L. 24772.

⁴ Nemzeti Múzeum. Levéltár. ÁLDÁSY. Id. m. II. 93.

⁵ MAKAI János birtokában. ÁLDÁSY. Id. m. II. 94.

⁶ Országos Levéltár. M. O. D. L. 23408. Képét I. CSOMA. Id. m. 164. lap.

⁷ Országos Levéltár. M. O. D. L. 23545. Képét I. R. KISS I. Id. m. 120. lap.

⁸ A JESZENSZKY család birtokában. Színes képét I. DÖRY F. A kieszzeni Jeszenszky család címereslevele. Turul. 1909. a 28. lap melléklete.

⁹ Pannonhalmi hiteles helyi levéltár. ÁLDÁSY. Id. m. II. 101. képét I. SÖRÖS P. Kajári Biby Simon armálisa 1522-ből Turul. 1907. 85. lap.

¹⁰ Gróf Károlyi levéltár. Képét I. CSOMA. Id. m. 159. lap.

¹¹ Képét I. CSOMA: Id. m. 160. lap.

¹² A Dessewffy család levéltárában. Az oklevél képét és a címerfestés színes képét I. ÉBLE Gábor: A cserneki és tarkeői Dessewffy család. Budapest. 1903. 46. és 48. lap és VARJÚ Elemér: A Dessewffyek. Turul. 1903. a 78. lap melléklete. ÁLDÁSY I. LV.

¹³ Nemzeti Múzeum. A Forgách család levéltárában. Színes képét I. CSOMA J.: A Forgách grófok címere. Turul. 1910. 50. lap melléklete.

¹⁴ Wien. Hofkammerarchiv. Színes képét I. ÁLDÁSY A. Campanellis János címereslevele 1526-ból. Turul. 1909. 173 lap.

angyalkák fej és testtípusa, a címerpajzs formája, a sisaktakaró szövetszerű ráncolásával, minden szembeszökőn különbözik meseterünkétől, úgy hogy a két művészt azonosítani semmi módon nem lehet, annál kevésbé, mert most már ismerjük BAKÓCZ primás illuminátorának monogrammját is, amely DESIDERIUST nem jelölheti. DESIDERIUSnak, — ki monogrammistánknál érettebb és tiszta olasz irányt képvisel, — már csak egy munkát mernék teljes bizonyossággal tulajdonítani s ez kolozsvári SALZER Lőrinc, címeres levele 1525. márc. 26-ról.¹ Itt megtaláljuk ugyanazon típusú angyalokat s az oroszán és a sisaktakaró is meggyőzően ugyanannak a kéznek a vonásait mutatja.

BAKÓCZ primás monogrammistája örvendetes módon szaporítja az ULÁSZLÓ és II. LAJOS királyok korabeli művészegyéniségek sorát, mely korból DESIDERIUS olasz festő az egyetlen művész, kinek munkáját is ismerjük; kivüle már csak holt nevekkal állunk szemben. ULÁSZLÓ korából BARTAL olasz festő, a MADOCSEI apát, BERNÁT olasz festő, MIKLÓS festő,² II. LAJOS korából pedig JAKAB és JÁNOS³ nevei ismereteseek.

BAKÓCZ Tamás egyéb kéziratái a Nemzeti Múzeum északolasz CICERO és MÁTYÁSNAK szánt Ransanus kódexe, keletkezési idejüket tekintve e koron kívül esnek, de az irodalom egyébként is kimerítően tárgyalja őket⁴ s így bővebb ismertetésüktől eltekinthetünk.

HOFFMANN EDITH.

¹ Orsz. Levéltár. M. O. D. L. 24119. Képét l. CSOMA: Az olasz renaissance stb. 160. lap.

² I. Ch. v. ENGEL: Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. Halle. 1797. I. 79, 152, 161, 172, 173. lapok. — és FOGEL J.: II. Ulászló udvartartása. Budapest. 1913. 97. lap.

³ FRAKNÓI. A számadási könyvek műtörténelmi jelentősége. Arch. Értesítő, 1876. 106—107. lap; — U. a. II. Lajos király számadási könyve. 1525. Magyar történelmi tár. XXII. kötet. Budapest. 1877. 87, 126, 199, 229. és 97. lap. — FRAKNÓI: II. Lajos és udvara. Budapest, 1878. 33. lap. — FOGEL J. II. Lajos udvara. Budapest. 1917. 85. lap.

⁴ CSONTOSI: Adalék OLÁH Miklós könyvtárához. M. Könyvszemle. 1883. 60. lap. — FRAKNÓI: Erdődi BAKÓCZ Tamás élete. 190—191 lap.